

Smrt v umění (a v architektuře) [1994]

01

Zdá se, že jako první si musíme položit otázku, jaké místo má resp. jaké má mít smrt v lidském životě. Ale v tom se nejen jednotliví lidé, ale také různé doby, epochy, různé kultury a civilizační tradice pronikavě rozcházejí. Někdy tu převládne jakási nálada (ve smyslu: naladění duše), jindy je tento vztah založen na jakémsi předporozumění světu, na náboženských představách, na nějaké ideologii, na nejrůznějších filosofích a pseudofilosofiích atd. Můžeme zmínit krajnosti: na jedné straně vidíme postoj, vystižený třeba protokem Izaiášem (22, 13): „jezme, pijme, stejně zítra zemřeme!“, na druhé straně přístup starých Egyptanů, kteří celý život chápali jako příležitost si postavit řádnou hrobku, a tak se připravit na smrt. Dnes se setkáváme především s vytěšňováním pomyslení na smrt, a pak jako důsledek toho s vykáváním umírání a smrti z každodenního života. Filosof Heidegger však naproti tomu charakterizuje člověka jako „bytí k smrti“, Sein zum Tode. O půl druhého tisíce let jej v tom předešel křesťanský myslitel, Augustin, u něhož najdeme řadu pozoruhodných pasáží např. v Konfesích. Připomenu však místo z Obce boží (Civitas Dei XIII, 10), kde Augustin velmi sugestivně poukazuje na to, že „od toho okamžení, kdy kdo počne býti v tomto těle, propadlém smrti, neustále se v něm chystá příchodu smrti“, „takže doba tohoto života není celkem vzato nic jiného než běh smrti“. Něco velmi podobného najdeme ostatně také u Seneky, když vytýká nesmyslnost strachu ze smrti: vždyť proč bychom se měli obávat, že jednou přijde něco, k čemu dochází každým okamžikem?

02

Všechno nasvědčuje tomu, že od chvíle, kdy si člověk začal uvědomovat svou smrtelnost – a tím se liší od zvířete, že je schopen si ji uvědomovat daleko dříve, než se sama začne ohlašovat – neví, co si o ní má myslet a pokouší se o to vždy novými způsoby. Je vůbec něco, o čem se ve svých úvahách může opřít? Nebo je odkázán jen na nějaký druh mýtu, který je nakonec vždycky jen náhražkou a někdy dokonce zastřením, zakrytím pravdy? Vybereme si pro další postup jeden takový velmi rozšířený předsudek, který sice bývá jen zřídka takto přesně formulován, ale zcela odpovídá pocitům a chápání mnoha, snad většiny lidí. Smrt je cosi životu nepřátelského, proti životu se stavícího a život ničícího. Je to něco jako zhoubná nákaza, AIDS, zamořující a promořující všechny život. Postavme tedy otázku: je tomu tak? Je smrt skutečně nepřítelem a ničitelem života, bez něhož by bylo všem živým bytostem lépe? Byla by perspektiva života osvobozeného od smrti opravdu žádoucí?

03

Smrt byla vynalezena životem, je podrobena ke službě životu. Bez života není smrt možná, mohla by na životě jen parazitovat. Ale život si smrt aktivně podmanil, užívá jí jako prostředku ke svému zkvalitnění. Život využívá své minulosti a zkušenosti na ní založené: genetické informace, kód, atd. Smrt je tako rovněž zakódována.

04

Vzniká otázka, proč se tedy člověku smrt jeví jako ohrožení života? To je problém vědomí a vědění. Zvíře o smrti neví, dokud nestojí před ní resp. dokud před ní nemusí utíkat. A ani tenkrát vlastně nechápe, o čem jde, jen uniká nebezpečí. Člověku chybí dostatek instinktů, instinkty slábnou a řídnou, člověk je potřeboje něčím nahradit: mýty, archetypy – ale cesta k tomu není jednoduchá. Potřeboje jazyk, mluvu – původně rituál výkřiků. Zmatenost, znejistění v situaci, kdy se člověk odcizuje přírodě a stojí náhle proti ní jako někdo, kdo žije v jiném světě (kdo obývá svět jazyka, svět mýtu atd.).

05

Významné životní uzly – jedním z nich je smrt. Proto musí být vybudován náležitý rituál, aby se smrt stala součástí života. Rituál tu vlastně není jen pro mrtvé, ale pro živé. V pohřebních rituálech dělá vlastně člověk to, co už dávno před ním dělala na mnohem nižší úrovni příroda: zapojuje smrt do života. Zdá se, že dodnes nemůže být tento rituál – navzdory všem proměnám – opuštěn (podobně,

jako nemůže být opuštěn rituál, vztahující se k narození a vtahující je do života těch, kteří se nad narozeným člověkem sklánějí a vytvářejí nezbytné sklenutí sympatie a lásky, bez níž se ještě-ne-člověk nemůže plně stát člověkem; nebo jako je nezbytný rituál svatební apod.).

06

Hřbitov je podobně jakoby sklenutí lásky nad zemřelým. Tak jako třeba křest zavazuje rodiče a kmotry, zatímco dítě o ničem neví, tak je třeba také pohřeb chápat jako závazek pro živé, pro pozůstalé. Proto se také při pohřbu tak často opakují slova „nezapomeneme“. Ale to je vlastně strašně málo, jen malý zbyteček, jen rudiment toho, co by mělo být celkem, velkým slibem, závazkem pokračování v tom, na čem se zemřelý podílel. Vzpomínka na mrtvé, na předky, na velké předchůdce má smysl jen jako závazek pro budoucnost. V této souvislosti mám dojem, že našim hřbitovům něco podstatného, pro nás bytostně důležitého, chybí: neukazují do budoucnosti, ale jsou spjaty jen se vzpomínkami na něco, co už je pryč, co už není, co už je jenom v našich vzpomínkách. Divná je také ona roztržitost hřbitova na jednotlivé hrobky a náhrobky – hřbitovy jsou čímsi muzeálním, jsou to sbírky trosek, zbytků, event. relikvií a relikvií – chybí tomu ten život, do kterého mají být (by měli být) mrtví vždy znovu uváděni. Hřbitovy bývaly soustředěny kolem kostela – dnes jsou kostely a kapličky na hřbitovech téměř zbytečné. Hřbitovy se staly skladištěm mrtvých, jsou vylučovány ze života. Proto také už nejsou zřizovány uprostřed obcí a měst, a pokud tam kdysi bývaly, jsou často rušeny a přenášeny mimo města, za města, mimo život – a tím i mimo paměť.

07

Ve středověku měl ovšem ten střed obce, totiž hřbitov, obklopující kostel, také jinou funkci. Na zachovaných (resp. udržovaných a obnovovaných) nápisech čteme často: Memento mori, tj. pamatuj na smrt. Toto obrácení pozornosti živých k mrtvým a ke smrti mi nepřipadá věcně správné a připomíná mi – jak na to poukázal ve vězení před popravou Bonhoeffer – jakési citové, náboženské, morální vydírání. Řekl bych, že na hřbitovy by patřila spíše připomínka: i my, mrtví, se chceme ještě podílet na vašem životě – i my chceme být ne pouze připomínáni, ale skutečně vtahováni a vtaženi do vašeho života a do všeho, co konáte. Hřbitov by měl volat živé k odpovědi na výzvy, které oslovovaly již jejich mrtvé příbuzné, bližní a předky, tj. volat je nikoli k návratu, k připomínání starých věcí, nýbrž k připomínání věcí nových, budoucích, ještě i před námi jako úkol čekajících resp. z budoucnosti k nám přicházejících.

08

Hřbitov by měl tedy vypadat tak, aby připomínal – slovy apoštolovými – „oblak svědků“, kteří nesvědčí jen o bývalých, minulých časech, nýbrž o tom, co ještě i k nám a pro nás aktuálně přichází a na co musíme sami za sebe a na svou odpovědnost odpovídat novými aktivitami, novými činy. Hřbitovy by měly být připomínkou toho, že bychom dnes nebyli tam, kde jsme, a že bychom nebyli těmi, kým jsme, kdybychom neměli na koho navazovat, kdyby nebylo, v čem pokračovat, a to právě v navázání na to, co udělali ti před námi. Ta představa dnešní doby (ale můžeme ji dokumentovat i v mnoha dobách minulých), že tváří v tvář smrti jsou si všichni rovni – nejvýrazněji to dochází výrazu na vojenských hřbitovech na místech válečných kataklysmat – není jen deprimující, ale i ve své zdánlivé demokratičnosti je falešná. Ani ve smrti si nejsou všichni lidé rovni, tak jako si nebyli a nejsou rovni v životě. Hodnota a nezaměnitelnost lidského života není a nemůže být zakládána na nějaké rovnosti, nýbrž naopak na zvláštnosti a jedinečnosti. Tato jedinečnost může zajisté být zcela osobní: jde o mého otce, matku, bratra. Ale vysoko nad tím ční jedinečnost těch, kdo se stali otci a matkami mnohých, desítek, stovek, tisíců, statisíců ... A zase ne pouze proto, aby byli připomínáni, nýbrž spíše aby se stávali oživenými, živými spolupracovníky na díle, které nás čeká a kterému chceme věnovat své síly. Vždyť také proto byli mrtví vždycky tím, co spojovalo, sjednocovalo celé společnosti. Rozptýlení, atomizace společností nachází tak svůj výraz také v atomizaci našich hřbitovů a zesoukromění jednotlivých hrobů. Hřbitovy by měly být součástí živého společenství lidí, neměly by být vyhnanstvím mrtvých z našeho života.

Pochopitelně nelze začínat změnou architektonického chápání hřbitovů a celé problematiky s nimi spjaté. Tak jako je třeba smrt zařadit do života a chápat ji jako jeho součást, je třeba hřbitovy znovu zařadit do prostředí života společnosti. Je nutno skoncovat s likvidováním malých hřbitůvků v obcích, s odsunem hřbitovů ve větších a velkých městech někam na periferii, leda v nejnutnějších případech – a pak se postarat o snadnou dostupnost. Živí totiž musí žít s mrtvými, dávat mrtvým ožít a podílet se na životě tím, že na ně nebude jen vzpomínáno, nýbrž že budeme navazovat na jejich dílo, na jejich práci, a to zcela vědomě, s plným vědomím, že bychom bez nich nebyli tam, kde jsme dnes my. Zdá se mi přitom, že nejsou špatným řešením tzv. lesní hřbitovy, pokud jsou snadno dostupné i starým lidem. Spojení hřbitova s žijící přírodou je mnohem lepší než nošení brzo vadnoucích květin na mrtvý hřbitov.